

Murat BAHADIR

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof.
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Erzurum-TURKIYE
ORCID: 0000-0002-8767-2322
murat.bahadir@erzurum.edu.tr

Teknik İmkânlar Çağında Ölüm(süzlüğü)ün Dayanılmazlığı Üzerine

Öz

İnkâr edilemez bir gerçeklik olarak ölüm, tarih boyunca insanın gündemini işgal etmiştir. Bu süreçte değişen kültür ve gelişen teknolojiye bağlı olarak insanın ölüm ile olan ilişkisi farklılık (ölüme boyun eğmekten ölümsüz olmaya uzanan) göstermiştir. Antik Yunan'dan modern çağa önce doğayı anlama, sonrasında ise gelişen bilim ile aşma girişiminde bulunan insan, doğanın bir parçası olan ölümü de gündeminden çıkararak ölümsüz olmayı amaçlamıştır. Ancak zamanla ölümün, dolayısıyla da ölümsüz olmanın anlamı ve ölümsüzlüğün nasıl elde edileceği değişmiştir. Tarih boyunca ölümün neden olduğu yokluğun dayanılmazlığından korkan insan, ölümsüz olmanın sağlayacağı sonsuz varoluşa erişmeyi arzulamıştır. Mitsel inançlar çağlarından teknolojik metaverse çağına erişen insan için ölüm, mistik bir olgudan ziyade teknik bir olgu hâline gelmiştir. Özellikle transhümanizmin de etkisi ile gelecekte daha iyi bir yaşama erişeceğine inanan insan, ölümsüz olmayı arzulamıştır. Ancak ölümün dayanılmazlığına karşı ölümsüz olmanın insanı daha iyi bir konuma getirip getirmeyeceği tartışmalıdır. Bu bağlamda çalışmada dünya üzerindeki uzun varoluşu sürecinde dayanılmaz bir olgu olarak görülen ölüm düşüncesi karşısında insanın gelişen teknolojik imkânlar ile hedeflenen ölümsüzlüğe ulaşmasının ölüm gibi dayanılmaz bir durum olduğu dile getirilmektedir. Buna göre ölüm konusunda iki aşırı uç arasında gidip gelen insan için yaşam ve ölüm iç içedir. Yaşamak, ölmeyi baştan kabul etmektir. O yüzden insan, ölüm ile olan ilişkisinde belli bir dengeyi gözetmelidir. Dolayısıyla ölüm ne tamamen insanın gündeminden çıkmalı ne de tamamen yaşamını ve düşüncesini işgal etmelidir. İnsan hem toplumsal hem de bireysel bir boyutu olan ölüm ile olan ilişkisini anlamlı bir zemin (kültür) üzerinde bilinçli bir düşünme etkinliği ile inşa etmelidir. Bu noktada insanın en büyük yardımcısı, geçmişten bugüne ulaşmış olan düşünsel mirastır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölümsüzlük, Teknoloji, Transhümanizm, Ölüm Kültürü.

On the Irresistibility of Death(lessness) in the Age of Technical Possibilities

Abstract

As an undeniable reality, death has occupied the human agenda throughout history. In this process, depending on the changing culture and developing technology, man's relationship with death has varied (ranging from submitting to death to being immortal). From Ancient Greece to the modern age, man, who first attempted to understand nature and then to overcome it with developing science, aimed to become immortal by removing death, which is a part of nature, from his agenda. However, over time, the meaning of death, the importance of being immortal and how to achieve immortality have changed. Throughout history, human beings, fearing the irresistibility of the absence caused by death, have desired to reach the eternal existence that immortality would provide. Death has become a technical rather than a mystical phenomenon for human beings who have reached the age of technological metaverse from the age of mythical beliefs. Especially with the influence of transhumanism, people who believe they will get a better life in the future have desired to be immortal. However, it is controversial whether being immortal against the irresistibility of death will bring people to a better position. In this context, in this study, it is expressed that in the face of the idea of death, which is seen as an unbearable phenomenon during the long existence on earth, it is an intolerable situation like death for human beings to reach the targeted immortality with the developing technological possibilities. Accordingly, life and death are intertwined for humans who oscillate between two extremes regarding death. To live is to accept death from the beginning. Therefore, man must observe a certain balance in his relationship with death. Thus, death should neither wholly disappear from the human agenda nor occupy their life and thoughts. Human beings should build their relationship with death, which has both a social and an individual dimension, on a meaningful ground (culture) through a conscious thinking activity. At this point, the most excellent helper of man is the intellectual heritage that has reached from the past to the present.

Keywords: Death, Immortality, Technology, Transhumanism, Culture of Death.

Giriş: İlk Çağ'dan Teknik İmkânlar Çağına Ölüm

İçermiş olduğu gizemler dolayısıyla ölüm, tarih boyunca insanın gündemini işgal eden bir gerçeklik olmuştur. Ölüm ve sonrası hakkındaki bilgiler, deneyimden ziyade inanca dayanıyor olsa da insanın bu dünyada başına gelen bir şey olması dolayısıyla ölüme farklı anlamlar yüklenmiştir. Kaldı ki verisiz bir olgu olarak ölümün ne olduğunu bilmemek, onunla ilişki kurulamayacağı ya da ona maruz kalınmayacağı anlamına gelmemektedir. İnsanın hayatında sadece bir kere başına gelen, tekrarı olmayan, birkaç kere deneyimlemenin sonunda en doğru formuna erişilebilecek bir şey olmaması dolayısıyla ölüm, kimilerine göre insanın sürekli olarak gündeminde olmuş, kimileri için ise en son düşünülmesi gereken bir şey olmuştur. Bu farklılığın ortaya çıkmasında insanın bilgi-algı düzeyi, inancı ve kişinin belli konularda doyuma ulaşp ulaşmaması gibi unsurlar etkili olmuştur. Bunun yanı sıra insanın ölüme karşı tutum ve beklentilerin içeriğini oluşturan üst bağlam olarak kültür de ölümün anlamını belirlemede etkilidir. Diğer bir ifadeyle ölümün yorumlanması kültürel olarak değişkendir ve toplumun dünyevi ve etik ideallerini yansıtır. Dolayısıyla insanın kendi ölümünden anladığı şey, kaçınılmaz olarak ölümün toplumda nasıl anlaşıldığına bağlıdır (Scarre, 2007, s. 36). Ancak ölen insanın etrafı ne kadar kalabalık olsa da herkes sadece kendi ölümünü tecrübe edeceği için ölüm esnasında her insan, tek başındadır (Bradatan, 2018, s. 88). Bu yüzden her çağda insan; kendi ölümü hakkında düşünmüş, ölüm ve ölümsüzlüğe dair farklı arzular içinde olmuştur.

Değişimin egemen olduğu görünüşler dünyasına karşılık değişimin olmadığı gerçek/ideal dünya anlayışının hâkim olduğu Antik Çağ'da ölüm, bu dünyanın geçiciliğinden kurtularak hakikate ulaşma aracı olması açısından önemli görülmüştür. Öyle ki felsefenin ölüme hazırlık olduğunu ileri süren Sokratik düşüncede ölüm, insanın hakkında düşünmesi gereken bir gerçeklik olmuştur. Diğer bir ifadeyle ölümü düşünmemek veya ölüme hazırlanmamak bu dünyanın geçiciliği içinde yok olmak anlamına gelirken, ölüm üzerine tefekkür etmek ve ölüme hazırlanmak esasında dünyanın kalıcı gerçekliğine ulaşmak demektir. Antik Çağ'da ölüme karşı takınılan bu tavır, Romalı birçok düşünür tarafından da dile getirilmiştir. Orta Çağ'da ise ölüm, Hıristiyanlığın vermiş olduğu anlam çerçevesinde insanı sonsuz yaşama ulaştıran bir durum olarak değerlendirilmiştir. Orta Çağ sonrası ilerleyen çağlarda seküler düşüncenin gelişmesi ile ölüm hem felsefe hem de sanatın daha az ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. Bu noktada esas büyük değişim, insanın kendi gelişmesine duyduğu büyük umudun cisimleşmiş hâli olan Aydınlanma ile gerçekleşmiştir. Tarih karşıtı bir anlayış ile doğa bilimlerine duyulan aşırı güven, bu süreçte insanın ölüm karşısında duyduğu endişenin göz ardı edilmesinde önemli etkiye sahip olmuştur. Bu süreçte her ne kadar ölüm inkâr edilemese de bilimsel bir inceleme için uygun bir konu olarak görülmemiştir (Schopenhauer, 2013, s. 10).

Özellikle 20. yüzyıldan itibaren insanların kendi yataklarından çok hastanelerde ölmesi, cenaze işlerinin bir işletme problemi hâline gelmesi, yas gelenekleri ve ölüm referansının değişmesi ölümü kamusal alandan çıkarmıştır. Bununla birlikte yaşanan dünyanın tek gerçeklik olduğuna dair inanç, ölümün arka planda kalmasına neden olmuştur. Modern dönemde ölümün insanların gündeminden çıkmasının en önemli sebeplerinden biri de hayatın getirmiş veya yüklemiş olduğu sorumluluklar karşısında insanın kendisi ile baş başa kalacak imkân ve vaktinin kalmamasıdır. Güneş-ay tutulması gibi belli aralıklarda nadiren gerçekleşen olayları veya Halley kuyruklu yıldızını izleyebilme gibi 75-76 yıl gibi daha uzun periyodik aralıklarda görülen olayları gözlemleyebilmek adına yakalamış olduğu fırsat ve imkânları en iyi şekilde değerlendirmeye çalışan insan, özellikle de ömründe gerçekleşmesine bir kere şahit olacağı olaylar için önceden hazırlık yapmıştır. Ancak hayatında bir kere ölecek olmasına karşılık insanın ölüm karşısında aldığı tavır; ölümü dikkate almama, ölüm üzerine düşünmeme ve onu alt etme şeklinde olmuştur. Dolayısıyla insanların günlük yaşam endişeleri arasından çıkan ölüm, sadece ölümsüzlüğe ulaşma düşüncesinde olanların üzerine düşündüğü teknik bir konuya dönüşmüştür. Kartezyen felsefenin etkisi ile tüm dünyaya egemen olmaya çalışan modern bilimin doğayı tekniğe tabi kılması, insan ile doğa arasındaki

sınırların erimesine, bu da ölümün doğadan kaynaklanan bir zorunluluk değil, ertelenebilir ve aşılabilir organik bir bozukluk olarak görülmesine neden olmuştur (Dastur, 2019, s. 20-21). Ancak bu durum, insanın ölüm ile olan ilişkisini problemlili hâle getirmiştir.

20. yüzyılın başında ölümün kamusal yaşamdan çıkarılmasına karşılık yine bu yüzyılda binlerce insanın ölümüne neden olan olaylar ile ölüm, 1970'lerde kamuoyunu yeniden işgal etmeye başlamıştır. Ölümün halka açık bir konu olarak yeniden ortaya çıkmasında 1970 ve 1975 yılları arasındaki bilimsel dergilerde ölüme dair çalışmaların önceki yüzyıllara kıyasla daha fazla yer almasının yanı sıra tıp ve sağlık alanındaki gelişmeler, Vietnam Savaşı, Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası saldırısı, nükleer felaketler (Kışım felaketi, Çernobil kazası) 1960'larda algılanan şiddetin miktar ve kapsamındaki artış etkili olmuştur. Bununla birlikte ergenliğe kadar bir büyükbaba veya büyükanne ölümünü yaşamadan büyümüş olan Baby Boomer neslinin, aile üyelerinin ölümüyle yüzleşmek zorunda kalması ve yaşlı insan nüfusunun artmasına odaklanmasının yarattığı ikilik ile ilgili ortaya çıkan ahlaki sorular da bu sürece katkı sağlamıştır. Tüm bu olumsuzluklar, bilimin ölüme çare olacağı yönündeki inancı zayıflatmıştır (Hayslip & Peveto, 2005, s. 59-60). Bu da insanın ölüm karşısında kendisini nasıl konumlandıracağı noktasında bir belirsizliğin içerisine düşmesine, insanın kendisi ile ölüm arasındaki mesafeyi/işlişkiyi tam olarak ayarlayamamasına neden olmuştur.

Antik Çağ'da felsefenin ölüme hazırlık olduğu yönündeki düşüncelere rağmen modern çağda felsefe, istisnalar olmakla birlikte bu görevi yerine getirmekte çok başarılı olamamıştır. Bir zamanlar sınırlı bir ömre sahip olma bilincini taşıyan bir varlık olarak insanın yaşamında merkezî bir rol oynayan ölümün bir anlamlılık kaynağı olduğu kabulüne karşılık modern çağda ölüm, bir anlamlılık kaynağından çok aşılması-çözülmesi gereken bir soruna indirgenmiştir (Malpas & Solomon, 2017, s. 15-16). Özellikle metafizik karşıtı düşünce ile hakiki bilgeliliğin ölmeyi öğrenmek değil, yaşam üzerine düşünmek olduğunu iddia edenler, bedene kaybolan itibarını yeniden kazandırmak için çabalamışlardır (Dastur, 2019, s. 19). Öyle ki geleneksel toplumlarda varoluşun bir parçası olmasına karşılık ölüm, modern çağda varoluşun bir parçası değil karşıtı olarak görülmüştür. O yüzden de özellikle transhümanizm bağlamında bedeni yetkinleştirmeye ve ölümsüz olmaya yönelik çabalar daha çok gündeme gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde tanrılara kurban olmadan doğal biyolojik bir son olmaya kadar çok çeşitli anlamlar yüklenen ölümü inkâr edecek böyle bir kibir, her şeyin üstesinden gelecek güce sahip olduğunu iddia eden bilim ve teknoloji ile ortaya çıkmıştır (Eagleton, 2016, s. 113). 20. yüzyılda hızla gelişen teknolojiler sayesinde çeşitli problemlerin çözüme kavuşturulması, insanın her şeyi hatta ölümü de yenebileceği düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Böylece gelişen yeni teknolojiler ile insan, bir taraftan yeni bir dünya (dijital) tanımlaması yaparken diğer taraftan da bedensel kusurlarından kurtulmanın ve ölümsüzlüğe ulaşmanın hayalini gerçekleştirmek için çabalamaktadır. Ölümün fethedilmesi ya da feshedilmesi arzusuna neden olan bu durum, ölümsüzlüğe erişmek için insanın kendini yeniden inşa etmesi gerekliliğini doğurmuştur (Han, 2019, s. 83).

Modern teknoloji, ilk etapta insanı ölümsüz kılmaya da ölümün neden olacağı olumsuzlukları (sevdiği bir yakınının kaybetmenin neden olacağı üzüntü gibi) ortadan kaldırmak için çalışmaktadır. Bunlardan biri, ölen kişi ile ilgili toplanan veriler ile insanların sanal ortamda avatarlarının oluşturulmasıdır. Bu sayede insanın ölen yakınının sanal avatari ile metaverse evreninde görüşebilecek olması, ölümün neden olduğu yalnızlık ve kaybetme hissini bir nebze olsun dindirilmesine katkıda bulunacaktır (Henrickson, 2023). Böylece dijital olarak canlandırılan insan ile yaşıyormuş gibi etkileşimde bulunulma imkânı ortaya çıkacaktır. Bu etkileşim sürecinin yapay zekâ ile desteklenmesi ile sanal ortamda avatar olarak yeniden canlandırılan insanın her zaman aynı kaydı tekrar etmek yerine yeni durum ve sorulara farklı cevaplar verebilecek olması bu süreci daha gerçekçi ve etkili kılacaktır. İnsanların yaşamlarını giderek sosyal medya ve sanal ortamlar üzerinden sürdürmenin yaygınlaştığı 21. yüzyılda bu durum, olağan bir şey olarak karşılanacaktır (Strachan, 2022). Ölüm ile karşılaştığında ilk tepki olarak bu durumu inkâr eden insan için bu

gelişme, insan için ilk etapta heyecan verici bir deneyim olarak görülse de ilerleyen zamanlarda endişe verici ve dayanılmaz bir hal alabilir. Gerçekte öldüğü bilindiği için insan ile sanal dünyada olsa da gerçekmiş gibi bir iletişim deneyimi yaşamak, o insan ile ilgili hatıraların yeniden canlanmasına karşılık oluşacak yeni hatıraların sahteliği, insan için katlanılmaz bir duruma dönüşebilir.

Ölümün neden olacağı olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalardan bir diğeri modern mumyalama olarak nitelendirilebilecek olan kriyoniktir. Kriyonik, soğğun kimyasal süreçleri yavaşlattığı bilgisinden hareketle hasta olan bir insanın vücudunun hastalığın çaresi bulunana kadar soğukta muhafaza edilmesi uygulamasıdır. Bu yöntem dışında diğeri yöntem ise dolaylı zihin yüklemeye ya da dijital ölümsüzlük, yani gelecekte güçlü bir yapay zekâ tarafından yeniden yapılandırılmaya olanak sağlamak üzere bir kişi hakkındaki verilerin korunmasıdır (Turchin, 2018). İnsanı sanal bir varlık haline getirerek ölümsüz kılmayı amaçlayan bu çabalardan biri de insansı robotlar, transhümanizm, siberetik ve canlı modellemesi konuları üzerine çalışan 2045 Girişimi'dir.¹ Ölümsüzlüğün dört adımla başlayacağını öne süren bu girişime göre ilk adım, insan beyninin dijital bir avatarla etkileşime girmesini sağlayacak yazılım; ikinci adım, sanal ortama nakledilen insan beyni tarafından kontrol edilebilecek bir robot avatarın geliştirilmesidir. Üçüncü adımda bu robot avatarın insandan modellenmiş ve insani bir kişiliğe sahip yapay bir zekâ ile donatılması, dördüncü adımda ise yapay zekâ ile geliştirilmiş sanal beyin ile insan bedeninden daha gelişmiş özelliklere sahip bir robot avatar ile birleştirilmesi öngörülmektedir. Bu şekilde bir robot ve holograma dönüşecek insan, ölümsüzlüğü kazanmış olacaktır. Öyle ki ileri düzey bir yapay zekânın getirilerini ifade eden tekillik düşüncesine yönelik araştırmalarıyla dikkat çeken Kurzweil, bu varlıkların inandırıcı olma özelliğine vurgu yaparak onların bilinçli birer varlık ve hatta insan olarak algılanabileceklerini iddia etmiştir (Kurzweil, 2020, s. 209-216). Buna göre aynı anılara sahip olduğu sürece (bu anılar farklı bir bedene aktarılmış olsa da) insanın yine aynı kişi olabilmesi mümkündür. Ancak bu durum, uyandığında kendisini dev bir böceğin bedeninde bulan Kafka'nın Dönüşüm (Kafka, 2010) hikâyesinde olduğu gibi bireysel kimlik için aynı zihinsel içeriklere sahip olmanın tek başına yeterli olup-olmayacağı tartışmasını gündeme getirmektedir. Öyküde ailesinin geçimine katkı sağlamak için zorunlu olarak çalışan ve bu zorunluluktan kurtulmak için bir böceğe dönüşmeyi göze alan Gregor Samsa'nın hayat hikâyesi anlatılmaktadır. Öykünün başkarakteri olan Gregor Samsa'nın kız kardeşi Grete Samsa ile başlangıçta iyi olan ilişkisi zamanla bozulur. İlk başlarda (örümcek olan) Gregor'u beslemek ve temizlemek için gönüllü olan kız kardeş, zamanla ona pis yemekler getirir. Dolayısıyla zihinsel ve kişisel olarak aynı ancak farklı bir bedene sahip olan abi Samsa, kız kardeşi tarafından itici görünmeye başlar. Öyküden hareketle, başlangıçta sempatik bir karakter olan Gregor'un zamanla bu sempatisini kaybettiği gibi teknolojik imkânlar ile zihinsel içeriği başka bir bedene aktarılan insan ile aynı ilişkinin sürdürülüp sürdürülmeyeceği sorusu gündeme getirilebilir. Bu dönüşüm ile insanın, kendisini hâlen daha insan olarak görmesine karşılık diğeri insanlar tarafından aynı şekilde algılanmamanın yarattığı hayal kırıklığı ile yüzleşmeyi göze alması gerekmektedir. Bununla birlikte başka bir tartışma konusu ise insan zihnine ve dijital avatar bedene sahip yeni insanın, insana özgü hareketleri ne kadar gerçekleştirebileceğidir. Diğeri bir ifadeyle zihin ve beden arasında bir uyumsuzluk olup olmayacağıdır.

1. Transhümanizm Çağında Ölümsüzlüğün Dayanılmazlığı

Ağır hasta yatağında kendisini bu acılardan kim kurtaracak diye bekleyen Antisthenes'i ziyarete gelen Diogenes, ona uzattığı hançer ile bu acılardan hemen kurtulacağını söylemiş. Karşılaştığı bu teklif karşısında Antisthenes, yaşamaktan değil acılarından kurtulmak istediğini ifade etmiştir (Montaigne, 1999, s. 326-327). Montaigne'nin aktardığı bu olayda olduğu gibi

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://2045.com/about/>

insanlar, tarih boyunca acılar ile dolu yaşamlarından değil yaşamlarındaki acılardan kurtulmayı amaçlamışlardır. Bu arzusuna modern çağda gelişen bilim ve teknoloji ile yaklaşan insan, ölümün dayanılmazlığı karşısında iki yol izlemiştir. Bunlardan ilki ölümün neden olduğu üzüntü, korku, yalnızlık vb. gibi olumsuzlukların etkisinin azaltılması ya da ortadan kaldırılmasıdır. İkincisi ise insan bedeninin zayıflığından kaynaklanan ölümün neden olduğu olumsuzlukları ölümsüzlük ile aşma girişimidir. İnsanlık tarihinde uzun bir geçmişe sahip olan ölümsüzlüğe erişme arzusu, zamanla metafizik bir karakterden seküler bir çizgiye kaymıştır. Ancak transhümanist düşüncenin etkisi ile ölümü bir sorun olmaktan çıkararak sonsuz bir yaşama ulaşmanın hayalini kuran insan için bu durumun mümkün olup olmayacağı bir kenara, bunun arzu edilir bir durum olup olmayacağı tartışmalıdır. Öyle ki ölümün kötü olması ölümsüz olmanın iyi olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda ölümsüz olmanın insanın sorunlarını hafifletip hafifletmeyeceği belirsizdir (Benatar, 2022, s. 167).

Teknik imkânlar çağında insan, nesnelerin interneti, transhümanizm, yapay zekâ, nöroloji gibi alanlarda ortaya konulan gelişmeler ile ölümün üstesinden gelmeyi amaçlamıştır. İnsanın bir bütün olarak yetilerini üst düzey hale getirme çabası olarak tarif edilebilecek olan transhümanizm, hastalık ve yaşlılığın ötesinde insan beyninin bilgisayara aktarılması ile ölümsüzlüğe erişmeyi amaç edinmiş bir projedir (Dastur, 2019, s. 24-25). Bu gelişmelerden hareketle “insan sonrası” bir gelecekte bahsedilenler, insanın fiziksel, zihinsel ve ahlaki açıdan çok daha gelişeceğini hayal etmektedirler. Öyle ki bu düşünceyi savunanlara göre gelecekte yaşayacak olanlar için insan nitelmesi yapmak doğru olmayacaktır (Benatar, 2022, s. 115-116). Bu düşünceye karşılık insanın ölümü feshetmeye çalışmasını bir suç olarak gören Han için ölümsüzlük insanın bir entrikasıdır. İnsanın bu ölümsüzlük çabası kendisini yeniden icat etme gerekliliğine neden olmuştur (Han, 2019, s. 83). Öyle ki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler, aynı zamanda insan 2.0 olarak adlandırılan yeni bir beden ve insan kavrayışını doğurmuştur. Diğer bir ifadeyle modern çağda Tanrı'nın ölümü ile sahipsiz kalan insanın bakımını üstlenen bilim ve teknoloji, kendi insanını (insan 2.0) yaratmayı amaçlamıştır. Bu kavrayış doğrultusunda insanın bu dünyada sonsuza kadar kalmasını sağlamak olan ölümsüzlük, ilk bakışta insan için kısa ömründe gerçekleştiremediği işler için iyi bir imkân olarak görülse de yeni geliştirilen teknolojiler ile gerçekleştirilmesi planlanan ölümsüzlük, oldukça maliyetli olacaktır. Dolayısıyla dünya nüfusunun yoğunluğu ve ekonomik durumu göz önüne alındığında ölümsüzlük herkes için erişilebilir bir durum olmayacaktır. Ölümsüzlük, ayrıcalıklı bir sınıfın erişebileceği ya da dünya nüfusunun azaldığı bir çağda kalan azınlık için gerçekleştirilebilen bir şey olacaktır. Ancak insanın bu ideale erişip erişemeyeceği ile birlikte böyle bir ideale erişmenin insan yaşamına ne gibi etkilerinin olacağı, dolayısıyla da bu etkilere rağmen insan tarafından bu durumun arzu edilip edilmeyeceği tartışma konusudur. Ölümü yenmek için girişilen bu çaba, yenilmeye mahkûm galibiyetleri anlatmak için kullanılan "Pirus Zaferi"nde olduğu gibi yıkıcı etkilere neden olabilir. Buna göre insan, ölüme sebep olan yüzlerce nedenden bir kısmını bazı önlemler alarak yenebileceği gibi bir kısmına da yenilecektir. Her ne kadar insan, ömrünü uzatacak doğru şeyleri yapmaya ve yanlış şeylerden kaçınmaya çalışsa da onun tüm bunların etkisi hakkında düşünmek için zamanı kalmayacaktır (Bauman, 2018, s. 190-191). Böylece her zaman zaferle sonuçlanacak yeni savaşlara atılacak olan insan, giriştiği savaşları kazanmak için geri döndürülemez kayıplara maruz kalacaktır.

Ölümsüz olmanın daha dayanılabilir, daha tercih edilebilir bir durum olup olmadığı noktasında birtakım çıkarımlar yapmak adına bazı bilim kurgu filmleri yol gösterici olabilir. Bu filmlerden ilki *Bugün Aslında Dünyâ* (Ramis, 1993), ikincisi ise *Ölümsüz Aşk* (The Age of Adaline) (Krieger, 2015)'tir. Her iki filmdeki başkarakterler gerçek anlamda ölümsüz olmasa da birisinin aynı günü binlerce kez yeniden yaşaması, bir diğersinin hiç yaşlanmaması ölümsüz olmanın olası etkileri hakkında fikir yürütmek için küçük kesitler olarak değerlendirilebilir. *Ölümsüz Aşk* filmi, bir kar fırtınasında donarak can veren Adaline'nin yıldırım çarpması sonucu yeniden canlanmasını konu edinir. Bu çarpmanın etkisi ile DNA'sı değişen Adaline, herkes yaşlanırken aynı yaşta

kalmaya devam eder. Ancak Adaline, bu durumdan dolayı içinde bulunduğu toplum tarafından hep dışlandığı için genç kalmanın tadını çıkaramaz. Kendisini insanlardan soyutlanmış bir halde bulan Adaline için hep genç kalmak (bir nevi ölümsüz olmak) kötü bir şeydir. Sonrasında bir araba kazası geçiren ve ölen kadına müdahale eden sağlık ekibinin elektro şok vermesiyle yeniden yaşama dönen Adaline, yeniden yaşlanabilir hale geldiğinin belirtisi olan saçının beyazlamasını sevinçle karşılar (Kaku, 2019, s. 199-200). Kısmen ölümsüzlüğe ulaşan Adaline, diğer insanlar ve toplum ile yaşadığı sorunlar dolayısıyla ölümsüz olmaktan kurtulmayı istemiştir.

Hobbes'a göre insanlar, yaşamlarının uzaması halinde daha kaba ve kötü hale gelirler (Pearl, 2019, s. 65). Hobbes'un bu düşüncesini doğrular nitelikte bir öykü içeren *Bugün Aslında Düdü* filminde bir televizyonda spikerlik yapan Connors adlı karakterin bir şenlik ile ilgili haber yapmak için gittiği şehirde sürekli aynı güne uyanması konu edinilmektedir. Sürekli aynı günü yaşama döngüsüne giren Connors için ilk etapta ilgi çekici gelen bu durum, zamanla katlanılmaz hale gelmektedir. Connors, her gün aynı güne uyanırsa da farklı şeyler yapmakta özgürdür. Bir süre sonra bu kısır döngü onun için kaçınılmaz bir hal almaya başlamaktadır. Gün içerisinde ne yaparsa yapsın (suç işleme, hatta kendini öldürme) bir oyunda ölüp yeniden doğan kahraman gibi aynı güne yeniden başlamaktadır. Bu durumun farkına varan Connors, ilk etapta başkaları ile uğraşmakta aklına gelen iyi veya kötü her şeyi yapmaktadır. Bu açıdan film, ölümün olmadığı bir yaşamın sorumsuzca yaşamaya neden olacağını dile getirmektedir. Öyle ki zamanın sınırlı olmadığı bir yaşamda, her şey için vakit olduğu için bir şeyi değerli kılmak mümkün olmayacağı gibi insan ilişkilerindeki erdemini önemini kaybetmesi, adaletin tehlikeye düşmesi ve insanların birbirleri ile olan ilişkilerinin ciddiyetini kaybetmesi gibi olumsuzluklar ortaya çıkacaktır (May, 2019, s. 76-77).

Filmde Connors, her ne kadar sürekli aynı güne uyanırsa da aynı kalmayan tek bir şey vardır. O da öğrendikleri, yani hafızasıdır. Her yaşadığı günde öğrendiği bilgiler hafızasındadır. İşin dayanılmaz kılanı ise budur. Diğer insanların ise hafızası silinmektedir. O yüzden günü, hep yeni bir gün olarak görmekte ve bu durumdan rahatsız olmamaktadırlar. Bu bağlamda ölümsüz olmak, insanın hafızasında biriktirdiği bilgiler ile her türlü ihtimali değerlendirerek yaşayacağı olaylar, bir süre sonra katlanılmaz olacaktır. Bu bir oyunu defalarca oynadıktan sonra tekrar tekrar aynı oyunu oynamaya mecbur kalmak ile benzer bir durumdur. Bir süre sonra anlamsız gelmeye başlayan bu döngü içine hapseden Connors, başkalarına her şeyi yapabilme arzusundan kurtularak kendisine yönelmesi ile bu kısır döngüden kurtulmuştur.

Film, insanın ölüm karşısında takındığı farklı tutumlar açısından değerlendirildiğinde Connors'un yaşadığı deneyim, Tanrı olmaktan (kendisini ilk başta Tanrı gibi görür) insan olmaya doğru evrilen bir süreci içermektedir. Bununla birlikte Connors'un yaşadığı dönüşümü, Elisabeth Kubler-Ross'un *Ölüm ve Ölmek Üzerine* adlı kitabında inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme şeklinde belirttiği ölümün beş evresi açısından değerlendirmek mümkündür. Connors, ölümün bu beş evresinden geçerek ölümü, dolayısıyla da yaşamı kabullenme sürecini tamamlayarak döngüden kurtulmuştur (Şirin, 2014). Filmde olduğu gibi ölümsüz olunca her şeyi yapabilecek yaşama sahip olmak ilk etapta insanlara cazip gelebilir. Ancak bir süre sonra bu durum, benzer deneyimleri binlerce kez yaşamının neden olacağı can sıkıntısı dolayısıyla insan için dayanılmaz bir hâl olabilir. Bu dayanılmazlık karşısında ölememek, insanın kendisine vereceği yeni bir Sisifos cezası olacaktır.

Modern çağda ölümün kendisini ve neden olduğu olumsuz etkileri ortadan kaldırma adına bilim ve teknoloji aracılığıyla gerçekleştirilen çalışmalar, insanın ölüm ile olan ilişkisine dair birtakım iyimser öngörülere neden olmuştur. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bu öngörüler beraberinde bazı sorunları, endişeleri ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Buna göre ölüm gibi (bilim ve teknolojinin sağlayacağını iddia ettiği) ölümsüzlük de insan için dayanılmaz bir olgu olacaktır. Bu da ölüm ile olan ilişkisinin yeniden düzenlenmesinde bilim, teknoloji ve felsefi düşünceden hangisinin insana yardımcı olacağı sorusunun gündeme gelmesine neden olmuştur.

Bu noktada felsefe tarihinde ölüme dair düşünce ve argümanlardan oluşan birikim, insanın ölüm karşısında gerçekçi ve işlevsel bir tutum ve tavır oluşturmak için gerekli temel ilkeleri keşfedebileceği önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu ilkeler; ölümün neden olacağı yokluktan korkmamak, yaşam ve ölümün iç içe olduğunu kabul etmek ve ölümü düşünme noktasında orta yolu bulmaktır.

2. Ölüme Dair Düşünsel Mirastan Çıkarılacak İlkeler

2.1. Ölümün neden olacağı yokluktan korkmamak

İnsan için ölümün bir rahatsızlık veya korku unsuru olması, onun ölüme vermiş olduğu anlamdan kaynaklanmaktadır. Öyle ki Seneca'ya göre insanların öfkeyle baktıkları ölüm onların başına geldiğinde uzun zamandır kendini ölüm için hazırlayanlar hariç hiç kimse onu neşeyle karşılamamıştır (Seneca, 1917, s. 146-148). Çünkü hangi yaşta başına gelirse gelsin insan ölümünü daima erken görmektedir. Böyle bir düşüncenin geçerli olduğu bir toplumda genel eğilim, yarıya meydan okuyarak bugünü yaşamak, olaylar üzerindeki kontrolü kaybetmenin ve ölüme mahkûm olmanın belirsizliğini reddetmektir. Bu anlamda insanın bu dünyada karşılaşacağı her türlü kötülüğe meydan okuması, onun maddi istek ve hazlara daha fazla yönelmesinden kaynaklanmaktadır (Becker, 2013, s. 130). Böyle bir dünyada ölüme karşı duyulan korkunun arkasında insanın sahip olduğu iktidar gücünü kaybetme endişesi vardır. İnsanın geçmişle bağlantısını ve gelecek ile ilgili ümitlerini sonlandıran bir durum olan ölüme dair korku, insanın yaşarken sahip olduğu her şeyin (ev, araba, eş, çocuk, makam vb.) o olmadan var olmaya devam etmesi, onlar üzerindeki denetim hakkının ortadan kalkması bağlamında yaşamın onsuz süreceği korkusuyla insanı kuşatmaktadır.

İçinde bir benlik sevgisi, varoluş ve kendini koruma arzusu taşıyan insanın ölüm karşısında endişe duymasının bir nedeni de ölümün kendisini birçok dünyevi unsurdan koparması, alışkın olduğu bolluktan mahrum bırakması ve işlerinin yarım kalmasına neden olmasıdır (Seneca, 1920, s. 146). Ancak Aurelius'a göre "Bir iş zamanında biterse, bitmekten dolayı hiçbir zarara uğramaz. İşi yapan da zarara uğramaz. Var olan bütün eylemlerimizin toplamı diyebileceğimiz yaşam da buna benzer, zamanı geldiğinde tamamlanmaktan dolayı zarar görmez" (Aurelius, 2020, s. 129). Bir insanın içinde bulunduğu an dışında ne geçmiş ne de geleceğe dair bir zamana sahip olmadığını düşünen Aurelius'a göre bir insan nasıl ki onun olmayan bir şeyin kaybedilmesinden üzüntü duymuyorsa ölüm ile kaybettiği zamanlar karşısında da korkuya kapılmamalıdır (Aurelius, 2020, s. 17-18). Kaldı ki insanın kaybedeceği için üzüldüğü yılların iyilikler getireceğinin bir garantisi yoktur. Ölümün kötülüğünün, insanı mahrum bıraktığı yaşamın iyiliğinden kaynaklandığı görüşüne karşılık ölümün insandan aldığı her şey iyi değildir. Ağrılı dejeneratif hastalıklardan ya da ilerleyen aşamalı demans hastalığından muzdarip olan bir insan için hayat gerçekten çok kötü olabilir. Bunlardan kurtulmaya imkân veren bir ölüm ise insan için iyi bir şey olabilir (Luper, 2009, s. 4).

Montaigne için de mevcut yaşamı devam ettirememekten ve daha uzun yaşayamamaktan dolayı ölümden korkmak, insanın neden yüzyıl önce yaşamadığına üzülmeye kadar saçmadır. Öyle ki şimdiye kadarki yaşamında henüz tam olarak bir şeyler yapamadığını düşünen insanın şimdiden sonra da bir şey yapması mümkün değildir. Yaşamını iyi bir şekilde değerlendiren insanın daha da fazlasına ihtiyacı yoktur. O yüzden önemli olan uzun yaşmak değil, iyi yaşamaktır ve bu da insanın kendisine bağlıdır (Montaigne, 1999, s. 145-151). Nasıl kullanılacağını bildiği sürece insana verilen hayat yeterince uzundur. Nasıl ki bir aktörün beğenilmesi için oynadığı oyunun tamamının değil içinde yer aldığı bölümlerin beğenilmesi yeterli ise kısa bir ömür de iyi ve doğru bir yaşam için yeteri kadar uzundur (Cicero, 2019, s. 33-34). O yüzden insan, yerine getirmeyi arzuladığı şeyleri takip etmeli ve zamanını boş, değersiz faaliyetler ve eğlence ile geçirmekten kaçınmalıdır. Yaşamı deniz yoluyla yapılan bir yolculuğa benzeten Seneca'ya göre bazı insanlar, limandan asla çıkamamaktadır. Seneca'nın bu düşüncesi, bazı insanların potansiyellerini yerine getirmek için

yeterli şansları olmadan önce genç yaşta öldükleri düşünüldüğünde oldukça kaygı verici olabilir. Ne yazık ki yüksek başarılar için insan her zaman yeterince zamana sahip olmamaktadır. Bu gerçekliği muhtemelen inkâr etmeyecek olan Seneca'nın hedefi, nispeten uzun bir ömrün bile bile tatmin edici olamayacak kadar kısa olduğundan şikâyet eden insanlardır. Seneca'ya göre zaman ve fırsatlardan en iyi şekilde yararlanan bir insanın ölüme yaklaştığında bitmemiş bir işi olduğuna dair düşünceleri azalacaktır (Scarre, 2007, s. 38).

Genel olarak insanın ölüm ile ilgili en büyük endişesi/korkusu hiç olmaktır. Oysa hiçliği düşünmenin imkânsız olduğunu ileri süren Bergson'a göre ölümün hiçlik olduğu fikri, kare şeklinde daire fikri kadar saçmadır (Levinas, 2011, s. 69). Benzer şekilde Aristoteles de her kavranabilir anlamın ilk hareket ettiriciye kadar uzanması gerektiğini bir ön varsayım olarak kabul etmiştir. Buna göre her oluş, ancak bu şekilde doruğa çıkabileceği için mutlak hiçlikten söz etmek mümkün değildir (Levinas, 2011, s. 73). Hiç olacağı korkusu ile insan, hayatın olumsuzlukları ve zorluklarına karşı ne kadar geri çekilir ve az eylemde bulunursa o kadar bağımlı, çaresiz, köşeye sıkışmış ve değersiz hale gelir. Bu bağlamda hayat korkusu, ölümden de korkmaya ve ölümden kaçmaya çalışırken ölü gibi yaşamaya neden olabilir (Becker, 2013, s. 285-286). Dolayısıyla insanın ölüm karşısındaki korku ve endişeyi azaltması için eylemde bulunması gerekir. Eylemde bulunmak insanın bir parçası olamayacağı gelecek için planlar yaparak ölümün üzerinden atlama girişimidir (Jankelevitch, 2012, s. 29).

2.2. Ölüm ve yaşamın iç içe olduğunu kabul etmek

Yaşamın ihtişamı ve ölümün korkutuculuğu ikilemi karşısında insan, tüm var olanlar arasında ölüm bilincine sahip tek varlıktır. Bütün yaşamı boyunca bu ikilem ile yaşamak zorunda olan insan için ölüm her an kendisine eşlik etmektedir (Becker, 2013, s. 59). Ölümden korkmanın düşünen insana uygun bir yaklaşım olmadığını savunan Aurelius'a göre insan, nasıl ki anne karnındaki bir bebeğin doğmasını doğal olarak bekliyorsa ölümlü de aynı şekilde doğal olarak karşılamalıdır (Aurelius, 2020, s. 91). Birlikte bütünsel bir anlam ifade eden yaşam ve ölümden birini inkâr, yaşamın dengesizleşmesi ve insanın doğasından uzaklaşması demektir. Dolayısıyla insan, yaşamı anlamlı kılan bir olgu olarak ölüm üzerine kafa yormalı ve ölüme dair bir kavrayış geliştirmelidir (Malpas & Solomon, 2017, s. 18).

Hemen hemen her ölümün ani veya beklenmedik olarak görülmesine karşın ölüm bir süreçtir ve insan, aslında her gün ölmektedir (Montaigne, 1999, s. 147; Seneca, 1917, s. 124). Ölümü bir an değil, Dasein için bir var olma tarzı olarak gören Heidegger'e göre "var olmak zorunda olmak" esasında "ölmek zorunda olmak" demektir (Levinas, 2011, s. 46). Diğer bir ifadeyle "ölme sanatı yalnızca yaşama sanatının bir parçası olarak icra edilebilir" (Bradatan, 2018, s. 49). Her gün için hayatın bir kısmının insandan alındığını ifade eden Seneca bu durumu su saati üzerinden şu şekilde ifade eder: Nasıl ki su saatini boşaltan son damla değil, daha önce akan her damladır, benzer şekilde insanın var olmayı bıraktığı son dakika da ölüm sürecini tamamlayan son dakikadır. O anda insan, ölüme ulaşır (Seneca, 1917, s. 124). Benzer şekilde Montaigne için de "yorgunluğu yapan son adım değildir; son adımda yorgunluk ortaya çıkar. Bütün günler ölüme gider; son gün varır" (Montaigne, 1999, s. 152). O yüzden her gün ölebileceğinin bilincinde olarak insan, her ne kadar hayatın sağladığı imkânlar konusunda açgözlü olsa da hayata hazır olmadan önce ölüme hazırlanmalıdır (Seneca, 1917, s. 277). Bu bağlamda ölüm düşüncesi, acı veren bir şey olarak insanı hayatın akışına kapılarak sürükleneceği kötülüklerden koruyucu bir işlev üstlenebilir. Diğer bir ifadeyle insan olma sürecinde ölüm düşüncesi, insanın yoldan çıkmasını engelleyen içsel bir uyarı mekanizması olarak görülebilir.

Ölüm ile yaşamın iç içe olmasına karşılık insan, ilk olarak başkalarının ölümü üzerinden ölüm hakkında fikir edinir. Başkalarının ölümü üzerinden ölümü deneyimleyen insanın ölüme dair ilk deneyimi yas tutmadır. Ancak bu deneyim, kendi varoluşunda da saklı olan sonluluğu ve insanlığı hatırlatan bir deneyimdir. Diğer bir ifadeyle kişinin insanlığının bilincine varması, kişinin

öleceğinin bilincinde olmasıyla mümkündür (Dastur, 2019, s. 8). Dolayısıyla öleceğinin bilincinde olan bir varlık olarak insan, ölüm ile iç içe olan yaşantısı ve var olma(ma) endişesi ile her gününü son günmüş gibi değerlendirmelidir. Heidegger açısından bakıldığında bu, birey olma yani insan olma endişesi taşımaktır (Becker, 2013, s. 92). Ona göre aşırı ölüm endişesi, insanın varoluşunu doğru bir şekilde kavramasına engel olur (Scarre, 2007, s. 26). Öyle ki ölüm sadece hayatın sonu değil aynı zamanda insanı insan yapan, insana eylemde bulunma ve büyük eserler ortaya koyabilme şevki ve heyecanı veren bir olgudur (Jankelevitch, 2012, s. 16). Ölüm, insanı yanıtlan ve kukla gibi yönlendiren duygulardan, düşüncenin aşırılıklarından ve bedeninin boyunduruğundan kurtaran bir olgudur (Aurelius, 2020, s. 58). Bu bağlamda ölüm, insan yaşamını oluşturan-şekillendiren en önemli “Neden”dir (May, 2019, s. 20). Ancak sınırlı bir zaman dilimi söz konusu olduğunda önem arz eden bu durum, sonsuz bir hayat söz konusu olduğunda bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü bu sınırsızlığın sağladığı sonsuz deneyim hakkı, neden sorusunu ve sorgulamayı gereksizleştirir.

Sınırsız ve kontrolsüz bir yaşamdan ziyade ölümün olduğu bir yaşam, insanın yapıp etmelerine önem ve aciliyet kazandırır. Diğer bir ifadeyle ölümlü olmak, belli sınır ve imkânlar çerçevesinde neyin, nasıl, kiminle yapılacağını düşünme ve planlamayı gündeme getirir. Bu da sonsuz dünyada az şeyin anlamının olmasına karşılık sonlu dünyada her şeyin anlamının olmasına neden olur. Bu bağlamda ölüm, hayata hem anlam verip hem de bu anlamı alırken, ölümsüzlük sadece hayattaki anlamı yok etmektedir (May, 2019, s. 85-86). İnsanın yaşamış olduğu hayatın bir sonunun olması ve hayattaki belli şeyleri yapmak için sınırlı bir vaktinin olduğunu bilmesi, yaşama dair bir anlam arayışını mümkün kılacaktır. Dolayısıyla sonu olmayan, bir şeyleri sürekli yapabilmenin sonsuz imkânına sahip olunan bir yaşam, anlamsız olacaktır. Bu bağlamda ölümü, hayatın editörü olarak değerlendirmek mümkündür (Bradatan, 2018, s. 20-21). Nasıl ki sonu gelmeyen bir oyun sıkıcıysa sonsuz bir yaşam da aynı etkiye sahip olacaktır. Kaybetmek diye bir şey olmayacağı için sahip olunan her türlü mülk, ilişki, değer vb. şeylerin bir önemi olmayacaktır. Böyle bir dünyadaki kuralsızlık bir süre sonra herhangi bir şey yapma enerjisini ve tutkusunu da ortadan kaldıracaktır. Nasıl ki ölümsüz bir yaşama ulaşmak imkânsız gibi görünse de ölüm üzerine düşünmemek de aynı etkiye sebep olacaktır. Ancak bu olumsuzluklar, ölümün her an düşünülmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Çünkü ölüm üzerine sürekli düşünmek, onu kontrol altına alma çabasıdır ancak bu da mümkün değildir (May, 2019, s. 96).

Ölümün yaşamı anlamlandırması, yaşamın ölüm etrafında döndüğü anlamına gelmemektedir. Genel olarak insanın kendi sınırlılığını idrak etmesini ve onun diğer türlerden ayrılmasını sağlayan ölüm, insanın yaşama yönelik tutumunu ve nasıl bir insan olacağını etkiler. Ancak bazı insanlar, yaklaşmakta olan ölüm düşüncesi karşısında korkmaya yetecek miktarda varoluşsal sıkıntı çekmektedir. Muhtemelen hiç kimse bunu tamamen cahilce yapmasa da bazı insanlar da ölümü, daha sakin ve teslimiyetçi bir yaklaşımla benimsemektedirler. Yine de ölüm fikri genel olarak insan aklının ön saflarından ziyade arka planındadır. Hayat bir müzik parçası ise ölüm, beste boyunca tekrarlayan nakarattır. O yüzden bazı düşünürler için yaşamın ölüm etrafına kurulduğunu söylemek bir abartıdır (Scarre, 2007, s. 23). Örneğin bilgeliğin yaşama değil ölüme dair bir düşünme olmasını sağlıklı bulan Spinoza'ya göre özgür “...bir insan hiçbir şeyi ölümden daha az düşünmez ve onun bilgeliği ölüm hakkında değil, hayat hakkında derin bir düşüncedir” (Spinoza, 2011, s. 249). Onun açısından insan, gerçekliği olmayan ölüm üzerine değil sonu ve başı olmayan, varlığı zorunlu olan şeyler üzerine düşünmelidir. Ona göre bu süreçte aklın rehberliğine uyan özgür insan için ölüm önemsizdir ve felsefe için uygun bir konu değildir (Schopenhauer, 2013, s. 9-10).

İster boyun eğerek ister yadsıyarak ölüm ile ilişkisini düzenlemeye çalışan insan, modern çağda ölümü denetim altına alarak ölüm ile yaşamı birbirinden koparmayı amaçlamıştır. Modern dönem öncesinde genel olarak yaşamın devamı olarak değerlendirilen ölüm, tarihin hiçbir döneminde yaşam ile bu kadar karşıt olarak ele alınmamıştır (Kellehear, 2012, s. 88). Giderek

sekülerleşen ve mistikliğinden arındırılan yaşam ile birlikte ölüm, sadece biyolojik bir olgu olarak özerkleştirilip toplumsal bir olgu olmaktan çıkarılmıştır. Pozitivistlerin bilim ile bilim olmayan arasına sınır çizdikleri gibi yaşam ile ölüm de böyle bir çizgi ile birbirinden ayrılmıştır. Bu süreçte nasıl ki bilim, diğer alanlar üzerinde egemenlik kurmuşsa benzer bir egemenlik, ölümün özerkliğinin elinden alınması ile toplum üzerinde de kurulmaya çalışılmıştır (Baudrillard, 2011, s. 227-228). Bu durumun devamı için muazzam çabanın harcadığı modern yaşamda ölümün toplumsal yaşamdan saf dışı edilmesiyle ortaya çıkan boşluk, çağın öznesi olan bilim ve teknoloji tarafından insana hizmet eden arzular ile doldurulmuştur (Baudrillard, 2011, s. 261). Bu bağlamda ölümü düşünmeyen veya bu farkındalığı taşımayan modern insan için ölüm, yaşamın anlamının belirlenmesinde kim olduğuna yönelik kendilik bilincinin oluşmasında bir etkiye sahip değildir (May, 2019, s. 62). Böylece modern çağda ölüm, bir işletme problemi hâline gelmiştir. Ancak ölümün yaşayanlar tarafından ihmal edilmesi veya profesyonel bir işletme problemi olarak toplumun dışına sürülmesi, o toplumun kendi geçmişinden ve kültüründen kopması tehlikesini de beraberinde getirmiştir.

2.3. Ölümü düşünme konusunda ölçülü olmak

Ölüm, felsefi bir spekülasyon için hastalıklı bir konu gibi görünebilir. Öyle ki “İnsanlar niçin yaşamın son anı olan ve artık geri dönüşü olmayan bir konu ile ilgilenmek zorunda olsun?” sorusu akla gelebilir. Bu soruya “insanın varlıklar içerisinde kendi ölümünün bilincinde olan tek varlık olması” verilebilecek en iyi cevap olarak ileri sürülebilir. Bu bağlamda insanı ilgilendiren bir olgu olarak ölüm üzerine düşünmek kaçınılmazdır. Ancak yaşamı ölüm endişesi, ölümü de yaşam endişesi ile kirletmenin bir anlamı olmadığını iddia eden Montaigne'e göre çoğu zaman kısa bir sürede gerçekleşen ölüm üzerinde uzun süre kafa yormak gereksiz bir çabadır (Montaigne, 1999, s. 348). Benzer şekilde bir işe gereğinden fazla odaklanmanın o işe zarar vermeye ya da o işte amaçlanan hedefe ulaşamamaya neden olacağını ileri sürenler, "kılıcı keskinleştirip durursan bir yerden sonra körleşmeye başlar" (Lao Tzu, 2016, s. 25) ilkesi ışığında sürekli ölümü gündeme getirmenin ölüm bilincinin körleşmesine neden olacağını iddia etmişlerdir. Bu ilkeler doğrultusunda modern çağda ölüm, hakkında konuşulmaması gereken bir tabuya dönüştürülerek gündem dışı bırakılmıştır (Bauman, 2018, s. 185). Bu bağlamda ölüm düşüncesi insan zihninden, ölen kişi de göz önünden uzaklaştırılmıştır. Bu noktada modernitenin insana sunmuş olduğu tüm araçların amacı: Ölüm karşısında insanın ölüm hakkında düşünmemesi ve bu durumun doğuracağı sıkıntıları unutmak adına eğlenceye dalmasıdır. Öyle ki artan boş zamana karşılık insan, değil ölüm hakkında düşünmek gerçekten herhangi bir şey hakkında dahi düşünmemektedir (Nogues, 2017, s. 53). Dolayısıyla aktif bir şekilde ölümü bastırmaktan ziyade hayata karşı pozitif bir eğilim ile insan, kendi dünyasını merkez haline getirerek bütünüyle yaşamın sunduğu imkânlara odaklanmıştır (Wittmann, 2019, s. 96). Bu süreçte dünyanın değişen toplumsal ve doğal koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan olumsuzlukların (iklim krizi, savaşlar, salgınlar vb.) sebep olduğu ölümler, ölümün sıradanlaşmasına ve insanın başkalarının ölümüne kayıtsız kalmasına neden olmuştur. Modern çağda ölümün insanın gündeminden çıkarılmasına neden olan bu gelişmeler, yaşam ve ölüm gibi birbirini doğal olarak içeren olgulara karşı ölçsüz bir tavrın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Daha uzun bir ömre sahip olma noktasında tüm dikkatini yaşama odaklayan insanın, aynı oranda ölüme dair bilinç ve farkındalığı azalmıştır. Öyle ki bu durum, bir hastalığı iyileştirmek için ruhsal ve psikolojik unsurları göz ardı ederek yalnızca biyolojik açıdan maddi ilaçlar ile iyileştirmeye çalışmaya benzetilebilir. Bu noktada iyileşmek için ilaçların insafına kaldığı gibi ölümden haberdar olsa da artık ölüm ile başa çıkabilecek inanç ve tutumlardan mahrum olan insan, zamanında güvendiği uzmanların insafına kalmıştır.

İnsanın ölüm ile olan ilişkisinde esas mesele onu yok saymak, gündeme taşımamak ölümden kaçmak, ondan korkmak değildir (Bradatan, 2018, s. 117). Birçok filozofun ifade ettiği gibi, ölüm gerçeğine karşı gerçek bir kayıtsızlık durumu geliştirmek zordur. Öyle ki tarihsel süreç

içerisinde ölümün hiç ele alınmadığı, üzerine düşünülmediği bir zaman olmamıştır. Belli bir süre gündem dışı kalsa da ölüm en sonunda insanın yüzleşmek zorunda olduğu bir problem olarak insanın karşısına çıkmıştır. Çünkü ölüm, insan için anlamlı ve ayırt edici olan tüm bu faaliyetlerin, projelerin, ilişkilerin ve taahhütlerin sonunu gösterir (Scarre, 2007, s. 1). Ancak ölümün sadece biyolojik bir olgu olarak değil, sosyal ve aynı zamanda metafizik bir problem olarak ele alıp anlamlandırılması gerekmektedir. Bu da inkâr edilemez bir gerçeklik olan ölüm karşısında insanın bir orta yol bulmasını ve ölçülü olmasını gerektirmektedir. Öyle ki tarihsel süreç içerisinde insanlar, ölü bedeni elden çıkarmak için özel önlemler almak zorunda kalmışlardır; yakmak, gömmek, dondurmak vb. Çoğu durumda bu seçimler, kişisel ve kozmik kimliğin gerçek doğası hakkında kurucu kültürel duyguları yansıtır (Laderman, 2003, s. XVI). Dolayısıyla sosyal bir gerçeklik olarak yaşamın tedirgin edici unsuru olan ölüm, insanın düzen kurma çabası için zengin bir ilham kaynağıdır. Din, kültür, sosyal yapılar, toplumsal yaşamın bu ilkel öğelerinin canlılığı, ölü bedeni ritüel olarak yerine koymaya, yaşayan ve ölü arasındaki ilişkileri yönetmeye ve ölümün varlığı için açıklamalar sağlamaya bağlıdır (Laderman, 2003, s. XV). Bu bağlamda bir teoloji olmadan insanlar, evrende kaybolurlar. Evren, altta yatan anlam veya nihai yön olmadan rastgele görünür. Teoloji, kozmik tarihi ve insan başarısını Tanrı ve gerçekliğin derin doğası ile birleştirir. Uygun şekilde takdir edilen bir teoloji, varlığın nedenini yönlendirir. Benzer şekilde kültüre doğrudan yön vermek için yeterli bir teoloji olmadan uygarlık, insan başarısının toplamından fazlası değil, teknolojik, sosyal ve ahlaki seçimi yönlendirmek veya değerlendirmek için pusulasız faaliyetlerin listelenmesinden ibarettir (Cherry, 2006, s. IX).

Hayatta bir olgu karşısında her zaman birbirine karşıt iki seçenekten daha fazla imkâna sahip olduğu gibi ölüm karşısında insan, ölüm düşüncesi üzerinde durmak ya da ölüm hakkında düşünmeyi tamamen reddetmek gibi karşıt iki seçenek arasında sıkıştırılmamalıdır. Bununla birlikte ölümsüzlüğe erişerek ölümün bir sorun olmaktan çıkarılmaya çalışıldığı modern çağda insan, bir nevi tek boyutlu bir düşünceye de hapsedilmemelidir. Oysa her yeni anı bir sonmuş gibi ele almak zorunda kalmadan ölümün canlı bilincini korumayacak ölçülü bir yol izlemek mümkündür (Scarre, 2007, s. 27). Her ne kadar insanın ölümü bir takıntı haline getirerek bu konunun varoluşunu zehirlemesine izin vermesi akıllıca olmasa da ölümü bilincinden çıkarmak için iyi bir nedeni vardır. Diğer bir ifadeyle insan ölüm karşısında ilk seçenekten ziyade ikinci seçeneği benimsemeye daha çok eğilimli olmuştur. Ancak bu durum insan için ilk etapta çekici görünse de yaşamı için olumlu etkiler oluşturmayabilir. Örneğin bir insan iki hafta sonra asılacağını bildiğinde aklını harika bir şekilde konsantre edebilirken, daha uzun bir zamana sahip olmak insanın yaşamına dair farkındalığının artmasına ve yaşamını daha zengin hale getirmesine yardımcı olmayabilir. Öyle ki kendi kırılganlıklarını düşünmeyen ya da zamanın nasıl geçtiğini fark edemeyen insanlar, ölüm geldiğinde ne kadar az şey yaptıklarını anladıklarında büyük bir hayal kırıklığına uğramaktadırlar. Bunun aksine zamanını akıllıca ve bilerek harcayanlar için yaşam sonlu bir emtiadır (Scarre, 2007, s. 2).

Ölümün üzerine düşünülmesi gereken bir olgu olması gerektiği ileri sürüldüğünde şu soru akla gelmektedir: İnsan, ölümü kendi ölümü üzerinden mi düşünmeli yoksa başkasının ölümü üzerinden mi? Ölen kişi başkası olduğu sürece ölüm, popüler bir konudur (Wittmann, 2019, s. 94). Dolayısıyla insanlar, kendi ölümlerini deneyimleyemediklerinden dolayı ilk etapta başkalarının ölümü üzerinden ölümü anlamlandırmaya çalışacaklardır (Bradatan, 2018, s. 22). Heidegger'e göre bu süreçte insan, herkesin başına gelebilecek bir olgu olarak ölümün gerçekliği duygusunu kendisinden uzaklaştırır. Diğer bir ifadeyle herkesin başına gelebilecek bir olgu olan ölümü insan en azından şu an için kendisi için dert edilecek bir şey olarak görmeyecektir (Schopenhauer, 2013, s. 22). Dolayısıyla Heidegger'e göre insan bir başkasının ölümüne şahit olarak ölüm hakkında bilgi sahibi olabilir. Çünkü insan başkasının ölümünden doğacak yokluğu algılayamamakta veya kavrayamamaktadır. Ölüm veya başkalarının ölümleri hakkında üçüncü şahıslara göre düşünmek ile birinin kendi ölümünün ihtimalini düşünmesi

oldukça farklı şeylerdir. Örneğin insan kendi cenazesini gözlemlemeyi hayal edebilir, ancak bunu yaptığında kendini gerçekten ölü olarak değil, yaşayan bir izleyici olarak hayal eder. Ölüm gerçeği karşısında insanın varoluşsal olarak kendisini endişeli hissedebilmesi için önce onu kavraması gerekmektedir (Scarre, 2007, s. 18-19). Ancak ölümü deneyimleyememek veya başkasının ölümü üzerinden ölüm hakkında fikir sahibi olmak, ölüm ile ilgili hangi gerçeği değiştirecektir? Her iki durumda da ölüm kaçınılmaz olarak insanın karşısında olacaktır. Kendi ölümünü deneyimleme insana ne tür bir veri sağlayacaktır? Yaşanan deneyime göre insan daha önce yapamadığı veya yanlış yaptığı neyi değiştirecektir? Ve bu durum insanın daha iyi ölmesini mi veya ölüme daha iyi bir anlam vermesini mi sağlayacaktır? En nihayetinde esas mevzu insanın kendi ölümü üzerine düşünmesidir. Çünkü herkes yalnız ölmektedir. İnsan, karşılaştığı bazı sorunları kendisi dert etmeyip “nasıl olsa başkaları bu sorunu çözer” düşüncesi ile hareket ederek sorunun neden olduğu sıkıntılardan kendisini sakınabilir. Ancak bu tavrın ölüm için takınılması, ne zaman ve nerede başına geleceği belli olmayan ve de mutlaka kendi başına geleceğini bildiği ölümden kaçmak mümkün olmadığı için rasyonel bir tavır olmayacaktır. Bunun için insan ne bir an önce ölmek ne de hiç ölmek gibi iki aşırı uç düşünceye dalmadan yaşamın seyri içerisinde bir olgu olarak ölüm gerçeği ile birlikte yaşmalıdır. Diğer bir ifadeyle ne kendisini ölüm içinde eritmeli ne de yaşam içerisinde ölümü eritmelidir. Her iki durum, Aristoteles’in de ifade ettiği gibi insanın ölçülü bir yaşam sürmesine engel olacaktır. Dolayısıyla insanın ölümü düşünme konusunda ölçülü olması aynı zamanda aşırıya kaçmayan ölçülü ve adaletli bir yaşam sürmesini de sağlayacaktır. Tarihsel süreç içerisinde birçok düşünür tarafından da ifade edildiği gibi hem insan hem de dünya bir denge ilke üzerinde işlemektedir. Öyle ki bu dengenin bozulması, insanın karşılaştığı sorunların temel sebebi olarak görülmüştür. Bu bağlamda tarih boyunca ölümün bir problem olarak var olması insanın yaşamında ölümü doğru şekilde konumlandırılmaması ve ölümü düşünme konusunda orta-ölçülü bir takip etmede zorlanmasıdır.

Sonuç

Tarih boyunca ölüm karşısında insan, her zaman ölümsüzlüğe erişmeyi amaçlamıştır. Ölümün neden olduğu olumsuzlukların dayanılmazlığı karşısında insanın kurtarıcı bir çare olarak gördüğü ölümsüzlük, mevcut dünyada sonsuza kadar yaşamı sürdürmek ya da mevcut dünyanın ötesinde başka bir dünyada yaşamak olarak iki farklı şekilde ortaya konulmuştur. Toplumların içinde bulunduğu koşullar, sahip olduğu inançlar, değer yargıları ve kültürel yapı iki farklı ölümsüzlük idealinden hangisinin benimseneceği noktasında belirleyici olmuştur. Metafizik düşüncenin hâkim olduğu kültürlerde insanın bu dünyanın dışında bir öte dünyada ruhun bedenden ayrılması ile sonsuz bir yaşama erişerek ölümsüzlüğe kavuşacağı düşüncesine karşılık metafizik karşıtı seküler düşünce üzerine bina edilen kültürlerde salt biyolojik bir varlık olarak görülen insanın ölümsüzlük arayışı, genel olarak bu dünyada kalıcı olarak yaşama ideali olarak şekillenmiştir. Ancak modern çağda insanlığın geldiği noktada yaşanan dünyanın düzeninin bozulması ile yaşanabilir olmaktan çıkacağı düşüncesi ve insanın biyolojik olarak kusurlu bir varlık görülmesi, bu idealin revize edilmesine neden olmuştur. Bu noktada hem ölümsüzlüğe erişilecek dünya hem de ölümsüzlüğe erişecek insanın yeniden tasarlanması/geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Daha açık bir ifadeyle mevcut dünya ve insan kavramları yeniden tanımlanmış ve bu kavramlar üzerinden yeni bir ölümsüzlük düşüncesi geliştirilmiştir. Buna göre ölümsüzlük, bu dünyanın dışında sanal bir (metafizik yerine) metaverse evreninde biyolojik kusurlu bedeninden kurtularak sanal bir varoluşa (avatar) bürünebilen insan için mümkün olacak bir şeydir. Böylece Hint mitolojisinde Tanrıların belli amaçları gerçekleştirmek için yeryüzüne inmek için kullandıkları farklı formlar anlamına gelen avatar² kavramı modern çağda, gerçek dünyadan sanal evrene (metaverse) çıkan insanın büründüğü farklı formları adlandırmak için kullanmıştır. Bir nevi insanın kendisini tanrılaştırma girişimi olarak değerlendirilebilecek olan bu durum, ilkçağda

² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kutlutürk, C. (2017). *Hinduizm’de Avatar İnanç*. Otto Yayınları.

mitolojiyi ötekileştiren ve mitolojiden aldığı kavramları kullanarak kurmuş olduğu rasyonel metafizik dünyayı daha üstün ve gerçekçi gören felsefi düşüncüyü çağrıştırmaktadır.

Modern çağda gelişen bilim ve teknoloji ile insan, bu dünyada ölümsüz olmaya daha önce hiç olmadığı kadar yaklaştığına inanmaktadır. Örneğin beyin yedekleme teknolojisinin tam olarak uygulamaya konması ile dijital canlanma (thanabots) şeklinde gerçekleşecek ölümsüzlüğe adımın, insanın metaverse evrenine kopyalanması şeklinde ya da beyin yedekleme teknolojisi ile gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Böylece tamamen biyolojik yapıdan arındırılmış yeni teknolojik insan için elektrik enerjisi bitmediği sürece sonsuz (!) bir yaşam mümkün olabilir. Transhümanizm doğrultusunda gerçekleştirilecek bu düzenlemeler, insanın ölüme dair algısını muhakkak değiştirecektir. Böylece insanlar için ölüm, artık korkulacak bir olgu olmaktan çıkacak ve ölümsüzlüğün gerçekliğine dair inançlar kuvvetlenecektir. Bugün insanların gerçek dünyadan çok sanal gerçekliğe daha fazla önem verdikleri göz önüne alındığında farklı bedenlere sahip olmaya imkân verecek bir sanal reenkarnasyon insanlara muhtemelen gerçekleştirilebilir gelecektir. Bu idealin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği teknik bir tartışma konusu olmakla birlikte üzerinde düşünülmesi gereken soru, insan yaşamına etkisi bağlamında ölümsüzlüğün ölüm gibi dayanılmaz bir sürece dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Diğer bir ifadeyle bu dünyada ölüm düşüncesinin dayanılmazlığından kurtulmak isteyen insan, ölümsüzlük ideali ile daha sağlıklı ve mutlu bir yaşama kavuşabilecek midir?

Ölümsüzlüğe ulaşma adına gerçekleştirilecek bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yaşam açısından iki soruna neden olacağı iddia edilebilir. Birincisi, kötülükler ile dolu yaşamdan ölümle kurtulabileceği hâlde insanın bu kötülüklere daha fazla maruz kalma tehdidi ile karşı karşıya kalacak olmasıdır. İkincisi ise doğal konumundan edilen insanın ölüme dair kavrayışının sorunlu hale gelmesidir. Ölümsüzlüğe ulaşmak için geliştirilen teknolojiler, ölümü daha az tanıdık, daha az evcil, daha az bağımsız veya daha az doğal hale getirebilir. Böylece insanların dert etmesi, üzerine düşünmesi gereken bir olgu olmaktan çıkartılan ölüm karşısında hayat, daha fazla yaşamının genel olarak pozitif değer katmayacağı bir noktaya kadar uzatılabilir. Ancak daha uzun yaşamlar elde etmek, daha da kötüleşen sağlık, daha uzun hastalıklar, daha yavaş ölümler, daha uzun yaşlanma gibi olumsuzlukları da beraberinde getirecektir. Bununla birlikte insanın uzun yaşamasından kaynaklanan olumsuzluklar karşısında insan aklının karşılaştığı olayları kavrama noktasında mevcut kavrayış gücünü koruyup korumayacağı belirsizdir (Aurelius, 2020, s. 21). İnsanın biyolojik bir varlık olarak daha uzun yaşamasından kaynaklanan bu olumsuzlukların biyolojik bedeninden kurtulmuş ve yapay zekâyâ sahip yeni insan için geçerli olmayacağı öngörülse de bu yeni insan için ortaya çıkacak olumsuzluklar, ölümsüzlüğü dayanılmaz kılacaktır. Bu olumsuzluklardan en önemlisi, zamanın sınırlı olmadığı bir yaşamda her şey için vakit olduğu için bir şeyi önemli kılmanın pek mümkün olmayacak olmasıdır. Bu da insan ilişkilerindeki erdemin öneminin kaybolmasına, adaletin tehlikeye düşmesine, insanların birbirleri ile olan ilişkilerinin ciddiyetini kaybetmesine neden olacaktır (May, 2019, s. 76-77). Öyle ki bugün gerçekte ölümlü olsa da sosyal medya gibi sanal ortamlarda kendi (ölümsüz ya da silinse de yeniden oluşturabildiği) profili üzerinden gerçekleşen insanlar arası ilişkilerde ahlaki ve hukuki birçok sorun (dolandırıcılık, yalan, aldatma, dezenformasyon, siber suçlar vb.) ortaya çıkmaktadır. Mevcut bilim ve teknolojinin insanı ulaştıracağını iddia ettiği ölümsüzlük idealinin bir nevi simülasyonu olan bu durum karşısında yaşanan olumsuzluklar, bu idealin gerçekleşmesi hâlinde çok daha büyük sorunlara yol açacağı beklentisini doğurmaktadır. Dolayısıyla ölümsüzlükte her zaman her şey için vakit olduğu için insanlar belli hassasiyetlerden uzaklaşacak, kuralı olmayan bir oyundaymış gibi her şeyi denemekten geri durmayacaktır. Bu durum uyuşturucu bağımlısı olmuş ancak bu bağımlılığı dayanılmaz ve rahatsız edici bulduğu halde bu alışkanlığı devam ettirmek zorunda kalan bir insanın yaşadığı deneyime benzer bir yaşantının doğmasına neden olacaktır. Böylece bir nevi kısır bir döngü içerisinde hapsolacak insanın, dayanılması zor acılar yaşatan bir hastalık

karşısında tek çare olarak ölümü gören bir insanın beklentisine benzer bir şekilde yeniden ölümü arzular hale geleceği iddia edilebilir.

Sonuç olarak ister sınırlı bir mekânda daha uzun ya da sınırsız bir ömre sahip olmak, insanlara sınırsız ömürlerinde sınırlı dünyayı binlerce kez dolaşma, aynı insanlar ile binlerce kez konuşma imkânı verecektir. Bu durum, bir insanın bir hapisane hücrelerinde aynı kişiler ile uzun süre tutuklu kalmasına benzer bir deneyime neden olacaktır. Belli bir süre sonra insan, hücrenin her yerini avucunun içi gibi bilecek konuma gelecek ve de insanlar ile konuşacak bir şeyi kalmayacaktır. Sınırlı bir mekân içerisinde deneyimleyebileceği şeyler sınırlı olan insan için bu durum, sıkıcı bir hal alacaktır. Bu bağlamda teknik imkânlar çağında bu dünyada elde edilecek bir ölümsüzlük ideali, ölümden daha dayanılmaz bir sürece dönüşecektir. Bu sürecin dayanılmaz olmasında, bir yanı ile gerçeklik içinde yaşamasına karşılık diğer yanı sanal bir ölümsüzlük arasında kalan insanın, gerçeklik ile sanal arasında bocalaması, iki dünya arasında ilişki, uyum ve denge kuramaması etkili olmaktadır. Bunun için de geçmişten bugüne aktarılan ölüme dair düşüncelerden çıkarılacak birtakım ilkeler, sağlıklı ve ölçülü bir ölüm düşüncesi geliştirilmesinde, ölümün bir gerçeklik olarak kabul edilmesinde ve bu gerçekliğe göre yaşama noktasında insana muhtemelen daha çok yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Aurelius, M. (2020). *Kendime düşünceler* (Y. E. Ceren, Çev., 7. baskı). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baudrillard, J. (2011). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* (O. Adanır, Çev., 3. baskı). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2018). *Ölümlülük ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri* (N. Demirdöven, Çev., 3. baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Becker, E. (2013). *Ölümlü inkâr* (A. Tüfekçi, Çev.). İz Yayıncılık.
- Benatar, D. (2022). *İnsanın çaresizliği* (C. C. Özmen, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Bradatan, C. (2018). *Fikirler için ölmek* (K. Oğuz, Çev.). Can Yayınları.
- Cherry, M. J. (2006). The death of metaphysics; the death of culture. In M. J. Cherry (Ed.), *The death of metaphysics; the death of culture* (pp. IX-XXI). Springer Publishing.
- Cicero. (2019). *Yaşlı Cato ve yaşlılık üzerine* (C. Çevik, Çev., 3. Baskı). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dastur, F. (2019). *Ölümlü yüzleşmek* (S. Oruç, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2016). *Kültür yorumları* (Ö. Çelik, Çev., 3. baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Han, B. C. (2019). *Zamanın kokusu* (Ş. Öztürk, Çev., 2. baskı). Metis Yayınları.
- Hayslip, B. & Peveto, C. A. (2005). *Cultural changes in attitudes toward death, dying and bereavement*. Springer Publishing.
- Henrickson, L. (2023). Chatting with the dead: The hermeneutics of thanabots. *Media, Culture & Society*, 45(5), 949-966.
- Jankelevitch, V. (2012). *Ölümlü düşünmek* (Y. R. Demir, Çev.). Monokl Yayınları.
- Kafka, F. (2010). *Dönüşüm* (E. T. Güney, Çev.). Bordo Siyah Yayınevi.
- Kaku, M. (2019). *İnsanlığın geleceği* (A. C. Sevik, Çev., 2. baskı). ODTÜ Yayıncılık.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümlü toplumsal tarihi* (T. Kılınç, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Krieger, L. T. (Yönetmen). (2015). *Ölümsüz aşk* [Film]. Lionsgate Films; Lakeshore Entertainment; Sidney Kimmel Entertainment; Sierra/Affinity.
- Kurzweil, R. (2020). *İnsanlık 2.0* (M. Şengel, Çev., 6. baskı). Alfa Yayınları.
- Laderman, G. (2003). *Rest in peace a cultural history of death and the funeral home in twentieth-century america*. Oxford University Press.

- Lao Tzu. (2016). *Tao te king* (L. Özşar, Çev., 2. baskı). Biblos Kitapevi.
- Levinas, E. (2011). *Tanrı ölüm ve zaman* (I. Ergüden, Çev.). Dost Kitapevi.
- Luper, S. (2009). *The philosophy of death*. Cambridge University Press.
- Malpas, J. & Solomon, R. C. (2017). *Ölüm ve felsefe* (N. Küçük, Çev., 2. baskı). İthaki Yayınları.
- May, T. (2019). *Ölüm* (E. Keser, Çev.). Say Yayınları.
- Montaigne, M. de. (1999). *Denemeler* (S. Eyuboğlu, Çev., 30. baskı). Cem Yayınevi.
- Nogues, P. C. (2017). *Zamanın melodisi* (N. C. Sümter, Çev., 2. baskı). Kolektif Kitap.
- Pearl, M. (2019). *En sonunda oldu* (A. Büyükaksoy, Çev.). Orenda Kitap.
- Ramis, H. (Yönetmen). (1993). *Bugün ashında düdü* [Film]. Columbia Pictures.
- Scarre, G. (2007). *Death*. Acumen Publishing Limited.
- Schopenhauer, A. (2013). *Ölümün anlamı* (A. Aydoğan, Çev., 2. baskı). Say Yayınları.
- Seneca, L. A. (1917). *The Tao of Seneca* (C. 1). Seneca and Marcus LLC.
- Seneca, L. A. (1920). *The Tao of Seneca* (C. 2). Seneca and Marcus LLC.
- Spinoza, B. (2011). *Etika* (H. Z. Ülken, Çev., 4. baskı). Dost Kitapevi.
- Strachan, M. (2022, April 13). *Metaverse company to offer immortality through "live forever" mode*. Vice. <https://www.vice.com/en/article/pkp47y/metaverse-company-to-offer-immortality-through-live-forever-mode>
- Şirin, U. (2014, Şubat 25). *Groundhog day: bir günün ve bir ömrün hikayesi*. Uygur Şirin Yazıhane. <https://uygarsirinyazihane.wordpress.com/2014/02/25/groundhog-day-bir-gunun-ve-bir-omrun-hikayesi/>
- Turchin, A. (2018). Forever and again: Necessary conditions for “quantum immortality” and its practical implications. *Journal of Evolution and Technology*, 28(1), 31-56.
- Wittmann, M. (2019). *Hissedilen zaman* (Ö. D. Gürkan, Çev., 3. baskı). Metis Yayınları.